

A

TRAGIKAI FELFOGÁSRÓL.

SZÉKFOGLALÓ.

SZÁSZ KÁROLY

R. TAGTÓL.

PEST 1870.

EGGENBERGER FERDINÁND M. AKAD. KÖNYVKERESKEDÉSE.

(HOFFMANN ÉS MOLNÁR.)

A TRAGIKAI FELFOGÁSRÓL.

Székfoglaló

S Z Á S Z K Á R O L Y

r. tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1870. márcz. 28-án tartott ülésén).

Midőn rendes tagi székemet, melyre a tekintetes Akadémia mult évi nagy gyűlése emelt, a tisztelt társaság engedelméből elfoglalni bátorkodom, egy önvádteljes gondolatot nem nyomhatok el magamban. Bár irodalmi munkálkodásom, az irodalom több ágára terjedve ki, mennyiségileg legalább némi tért foglalt el, meg kell vallanom, hogy annak csak legkisebb része esett az akadémiai munkálkodás körére s belőle alig valami volt az akadémia előtt bemutatva, s midőn a tisztelt akadémia e kebelén legnagyobb részt kívül eső munkásságot is érdeme fölötti figyelemre méltatta, újabb választása által, úgy érzem, gyöngéd szemrehányással akart kötelesség-mulasztásomra emlékeztetni s felhívott, hogy igyekezzem ezentúl több szolgálatot tenni azon intézetnek, mely irodalmi pályámnak csaknem kezdetén, ezelőtt már 12 évvel méltatott arra, hogy levelező tagjai díszes sorába fölvegyen, s most ismét, még nagyobb s még kevésbbé megérdemelt kitüntetésben részesít. Engedje azért a tekintetes társaság, azon ígérettel foglalnom el e széket, hogy az Akadémiának, megújított alapszabályai s szervezete által parancsolt nagyobb lendületű munkásságában nagyobb s mindenek fölött rendesebb részt venni lesz ezután, rendes tagi kötelességem szerint, buzgó törekvésem.

S most, megújítva forró köszönetemet a tekintetes Akadémia iránt, az alapszabályok azon rendelete szerint, hogy az ujonnan választott tag, szakába vágó értekezéssel tar-

tozik egy év alatt széket foglalni, áttérek székfoglaló értekezésekre, melynek tárgyául
a tragikai felfogást
választottam.

A tragikum elméletének fejtegetését, Aristotelestől kezdve minden széptanban megtaláljuk. S azért még sem mondhatjuk, hogy végleg tisztába volna hozva s több szó ne férhetne hozzá. Mint mindenütt, hol nem csak tapasztalati tények egyszerű megállapításáról s rendezéséről, hanem elméleti okoskodások folytán megállapítandó törvényekről van szó, a kiindulási pontok, a következtetésekben való eljárás s természetesen az eredmények is különbözők lehetnek s lesznek szükségkép; annnyival inkább oly kérdésben, hol egyszerre több s egészen különböző tudományágak szempontjai lehetnek elhatározók, mint pl. a tragikumnál, melybe a széptani szemponton kívül az erkölcsani is oly mélyen belejátszik. S a tragikum elméletének és a különböző széptani írók erre vonatkozó nézeteinek érintését én sem mellőzhetem fejtegetésem rendén, mely nem is lehet egyéb, mint a tragikum elméletének egy bizonyos sajátlagos szempontból tekintése.

De a mit a széptanokban nem találok, az: a tragikai fölfogásnak *külön* (specialis) kérdése, mely a *költői fogamzás* műfolyamáról szól, a mi pedig, — mint a természetben is az életműves fogamzás, — titkosabb és rejtelmesebb, mintsem egészen világos törvényekkel volna körülírható. E kérdést azért a széptanokban érintve alig, kifejtve épen nem találjuk. Én sem biztatom azzal magamat, hogy felőle sokat és kimerítőleg tudjak szólani. Értekezésem csak botú szerinti értelemben *essay*, t. i. *kisérlet*.

Szükséges mindennek előtt a kérdést fogalmaznom a mint előttem lebeg.

Mellőzve egyelőre, vajon azon tárgyak közül, melyeket a történet, az élet, s a képzelet a költői feldolgozás anyagául nyújt, melyik tragikai s melyik nem? — mert hogy nem mindenik az s nem egyaránt az, mondanom sem kell, —

s föltéve hogy oly tárgy áll előttünk, mely tragikai anyagot rejt magában: kétséget nem szenved, hogy az abban rejlő tragikumot, mielőtt bizonyos széptani műalakba feldolgoztatnék, *először meg kell találni*. A költő sem a történetben, sem az életben, sem képzeletében nem talál — nemcsak alakilag kész tragédiákat nem, de a tragikai eszmét sem találja készen kifejezve az eseményben és az alakokban, a mint azok előtte föltűnnek. Az eseményt cselekvénynyé, az alakokat jellemekké tenni, az ő művészete; s mielőtt ezt tehetné, neki kell azokat bizonyos oldalról és szempontból *úgy fognia föl*, hogy tragikaiak legyenek.

Shakspeare, mint tudva van, részint a történetből, részint (s még a történetieket is nagyobbára) holmi gyarló novellákból s drámai kísérletekből vette darabjait s jelesen tragédiáit is, illetőleg azok tárgyait. E tárgyakat, mint történeti s novellai elbeszéléseket, vagy drámai párbeszédes alakban, megtalálta elődeinél. De nem csak hogy a drámai forma nagy művészetével újra öntötte s dolgozta azokat, hanem úgy fogta is föl mint elődei nem voltak képesek; s a mit azok nem találtak meg bennök, — pedig hogy megvolt, kétségtelen, mert különben Shakspeare sem találhatta volna meg, — azt ő megtalálta, tudniillik: a tragikumot.

Megtalálta, vagy *belelelte*; lehetne ellenvetni. Indokokat például, melyek azelőtt nem voltak; lehet, de ott voltak a tények, melyeknek indokait csak keresni kellett; vagy jellemeket, melyek azelőtt nem voltak festve, sem megalapítva; lehet, de léteztek, viszonyban álltak egymáshoz s helyzetükhöz és a cselekvényhez, s épen a felfogás hiányzott, mely őket tragikaiakká tegye. E kifogás tehát a dolgon mit sem változtat.

Egy szóval, oly tárgyhoz is, mely a leggazdagabb tragikai ért rejt magában, *tragikai felfogás* szükséges. E nélkül Othello anyagot nyújthat egy törvényszéki tárgyalásra, Romeo egy fantastikus elbeszélésre, lélektani alapok nélkül, Macbeth egy vér foltot ejt a hasonlókhöz úgy is hozzá szokott történet egyik homályos lapjára, Lear végre komédia vagy épen bohózat tárggyául szolgálhat a bárgyú s gyöngéfejú és szívű apáról; Julius Caesart és Coriolánt csak a tör-

ténelmet megillető komolysággal s megdöbbenéssel olvassuk — de egyikből sem lett volna tragédia. Azzá csak Shakspeare tette, *tárgyainak tragikai felfogása által*.

Shakspereből vettem a példákat, gondolatom magyarázatára; de vehettem volna bármelyik nagy tragikusból is. A görög tragikusoknak nemzeti mondájok s hős hitregéik szolgáltatták a tárgyakat. A francia klasszikusok nagyrészt már mások által feldolgozott tárgyakat dolgoztak újra föl. S a mi bármely egyes példánál többet bizonyít és jobban világosít, azon tény, hogy ugyanazon tárgyakat számtalanszor találjuk a különböző, vagy ugyanazon irodalmakban is, ugyanazon műformában, jelesen tragédiában, különbözőleg nem csak kidolgozva, mi a drámai technika alakzatai s mértéke szerint adhat nekik különböző műbecset, de gyökeresen különbözőleg fölfogva is, s a szerint inkább vagy kevésbé vagy teljességgel nem is tragikailag. Ugyanazon tárgy különböző felfogásától függ *első sorban* a mű sikere s értéke.

Messze vezetne, ha osztályozni s legalább főcsoportokban elsorolni akarnók mindazon tárgyakat, melyek a tragikai felfogásra egyáltalában alkalmatlanok. Hogy a köznapi és aljas nem lehet tragikai, hogy a kicsinyes, a bizarr, a frivol ki van zárva a tragikum köréből, azt érinteni is felesleges. De szem előtt tartva a tragikum azon meghatározását, mely // Aristoteles óta el van fogadva s bár itt-ott megtámadva, ma is általános érvényben áll, hogy t. i. a tragikum az általa felköltött „részvét és félelem“ által hat tisztítólag, kevésbbé látszik feleslegesnek e két fogalom körét kissé körülírni a tragikai felfogás elméletében.

Sajnálatot, szánalmat, sőt részvétet is költhet valami, a nélkül, hogy azért a tragikai felfogásra alkalmas lenne. A tiszta ártatlanságot lesújtó szerencsétlenség, a durva hatalmas által eltiport gyöngeség szánalmunkat, a magát ellenmondás nélkül megadó vértanu részvétünket teljes mértékben megérdemelheti; de egyik sem lehet tárgya a tragikai felfogásnak.

Viszont félelmet költhet sok, a mi tragikai hatást nem. És pedig nem a pusztán borzasztó s iszonygerjesztő csak, minő egy kikeresett vérlázító kegyetlenség, vagy egy rend-

kivüli irtózatos vég, pl. hogy Dózsa Györgyöt elevenen megsütik, vagy a tordai kéményseprő a hegyhasadékba szorulva kilencz napig vergődik a haláltusában; nem csak a külső iszony, hanem az erkölcsileg is félelem-gerjesztő lehet egészen alkalmatlan a tragikai felfogásra.

De Aristoteles nem is azt kívánja a tragikumtól, hogy az vagy csak részvétet, vagy csak félelmet, hanem hogy részvétet és félelmet költsön, s a kettőnek összetalálkozása és együtt léte talán mindig tragikai lesz? Nem; mert ha, az első rendbeli példákban, a szenvedő ártatlanság, elnyomott gyöngeség s önmegadó martyrság balsorsa előttünk készül is, ha remélve s ohajtva szabadulását, féltjük is a ráért s feje fölött függő csapástól, sőt ha a rokonszenvnél fogva melyet iránta érzünk, a félelmet átviszszük magunkra is s részvétünk tárgyát féltve, mintegy magunkat féltjük benne, — mert ez az aristotelesi félelem tulajdonképi értelme, — érzelmünk azért nem lesz tragikaiabb, mert a szenvedő *egyénben* hiányzik az, a mi őt tragikaivá és sorsát tragikailag felfoghatóvá tenné.

A szenvedés magában véve csak *somoru*, de még nem tragikai. Hogy azzá legyen, *erkölcsileg jogosultnak* kell lennie. A tiszta ártatlanság szenvedése nem az, s azért a tiszta ártatlanság a leghasználhatatlanabb valami a tragikumban. Ellenben a ki tévedés és bűn által idézi föl a szenvedést magára, de oly tévedés és bűn által, mely szintén jogosult volt bizonyos értelemben, s így két jogosult erkölcsi tényező közé van állítva, a küzdelem által, melyet azok benne támasztanak, tárgyává lesz, vagy lehet, a tragikai fölfogásnak.

Küzdelemről szölok, mert a nyugalom mint általában a drámáinak, úgy a tragikáinak is legfőbb ellensége. Nyugalomban még a nagyszerű és fenséges sem lehet tragikai. Volker és Hagen, a mint Krimhild palotájának ablaka alatt ülnek s őrt tartanak, fenségesek de nem tragikaiak, nyugalomuk miatt, mely épen a fenségesnek eleme bennök.

A tragikum, mint a drámai általában, küzdelmet követel. Mert a tragikai egyéntől mindenek előtt az akarat erélyét s a szenvedély azon kizárólagosságát követeljük, mely

egyéb tekintetet nem ismer, mint saját célját s annak érvényre juttatását. E kizárólagosság múlhatlanul harcza állítja őt egyéb érdekekkel; s bár mennyire jogosult is az magában, de más, szintén jogosult érdekeket sért, melyek szintén érvényesíteni akarják önmagukat.

A tragikumtól e szerint az erkölcsi jogosultság ép oly elválhatlan, mint a bűn *). A ki, a magában véve legjobbat, a legjogosultabbat is, de minden másra, szintén jóra és jogosultsra való tekintetet nélkül akarja, — az erkölcsi törvények összeségét sérti meg, melyek válogatást nem engednek, melyek egész összeségükben kívánnak betöltetni, mert az általános fölötte áll az egyesnek, az egész mindig elébe teendő a résznek, s a részletes soha sem bitorolhatja kizárólagosan, a többiek hátrátételével, az összesnek jogát.

A tragikai felfogás első törvénye tehát, ellentéteket és pedig erkölcsileg jogosult ellentéteket keresni. Magában véve azonban az ellentét sem elég; mert lehet megoldható is — s akkor a komikai, vagy ha komolyabb, de még a megoldhatónak határai között, a különlegesen ugynevezett drámai (mint középfaji) felfogás tárgya. A tragikum a *megoldhatlan erkölcsi ellenmondásban áll*; megoldhatatlan t. i. azon egyénre nézve, kinek lelke az ellentét által földézett küzdelemnek mintegy csatatere, s ki e küzdelemben, épen mert az reá nézve megoldhatlan, múlhatlanul meg kell hogy semmisüljön.

Egyénről, a drámai hősről szólok. A tragikumnak nem múlhatlan alakja ugyan a dráma; lyrában s eposzban szint-úgy szerepelhet; de mivel legtökélyesb kifejezést a tragédiában nyert, mely — mint a dráma általában, a cselekvény s azzal együtt a hős egységét a legszigorúbban követeli, bár a tragikai összeütközés két eleme két egyén által is lehet képviselve, mint ugynevezett játék és ellenjáték, de ez esetben is a tulajdonképeni küzdelemnek a hős lelkében kell befolynia s katasztrófra jutnia, — ennél fogva czélszerű s mindenesetre a legvilágosabb: a tragikai összeütközést az *egyén-*

*) Röscher: Dramaturgische und aesthetische Abhandlungen. — Leipzig. 1867.

ben, a dráma hőisében vizsgálni s ez az oka, a miért eddig is erről szóltam.

A tragikai felfogás tehát jogosult tényezők közötti, megoldhatlan erkölcsi ellenmondást keres s annak dilemmájába állítja a dráma hőjét. Ő az ellentétek egyikétől sem szabadúlhat, mindenikök parancsoló, és kikerülhetlen szükségesség reá nézve. Mi lehet e két ellentét? Legrövidebben kifejezve: *az általános és az egyéni*. Egyik az erkölcsi törvény, mely feltétlen engedelmességet követel. A másik a természeti törvény, mely alatt nem az anyagi természet törvényeit értem, hanem az egyén természetében fekvő törvényt, mely rá nézve kikerülhetlen szükségességet foglal magában. Sorsa, körülményei, helyzete, véralkata, szenvedélyei, — im ezek e természeti szükségességnek elemei. Reá nézve, egyénileg, ezek szintoly parancsolók s tehát szintoly jogosultak is, mint az abszolút érvényű erkölcsi törvény. E két szükségesség egymással számtalan ponton érintkezik, össze van szövődve, egymást át meg áthatja, majd ismét kizárja, egymással szemben áll; holott végelemzésben tulajdonkép ugyanazosak, vagy legalább kiegyenülnek, mert az erkölcsi törvény is a természetben gyökerezik, nem önkényüleg felállított s tényalap nélküli szabályzat, s másfelől a természeti törvény is erkölcsi alappal s jelentőséggel bír. De végső egységek daczára az egyén végességében összeférhetlen ellentétben állhatnak; s az egyes elhatározásra, az egyes tette reá nézve oly ellenkező követelményeik lehetnek, melyeket egyszersmind betölteni lehetetlen, s egyiket betöltve, a másik lesz mulhatlanul megsértve. A két szükségesség közé van állítva az ember, úgynevezett szabad akaratával, mely az erkölcsi törvényt feltétlenül érvényesnek ismeri el, s azt betölteni törekszik is, de a természeti törvény bilincseitől, melyeket akár végzetes helyzete, akár kizárólagos szenvedélye vetett reá, szabadulni nem tud.

E két ellenkező szükségesség közül az erkölcsi törvény mindig bennünk van; s így az egyén belsője, legbensőbb *éne* sohasem maradhat ki a küzdelemből, legalább egyik elemével annak. Merőben külső összeütközés, erkölcsi jelentőség nélkül, tragikai nem lehet. Például a testi harcz, csata,

párbaj, magában véve, erkölcsi indokok s alap nélkül, ha szomorúan s szerencsétlenül vagy éppen a hős megsemmisülésével végződik is, még nem tragikai.

A küzdelem másik eleme azonban, melyet természeti szükségességnak neveztem, mely egyébiránt az erkölcsi alapot sem zárja ki, lehet az egyén erkölcsi énjén kívül álló s kívülről reá támadó is. Külső szükségesség, melylyel ő a benne levő belső szükségességet: az erkölcsi törvényt fogja szembe tenni.

E külső szükségességet nevezzük *sorsnak*.

Néha az esetlegesség, a *véletlen* alakjában jelenik meg. Bár itt is sok függ a felfogástól. Egyik ember csak véletlent lát ott, hol a másik az okok összefüggését találja meg. A sors pusztá önkényből is lesujthatja az embert, de kérlelhetlen szükségességből is. A sors szükségességét mondjuk *végzetességnek*.

Az ókorban, jelesen a görögöknél, a végzetesség törvénye volt uralkodó; az erkölcsi világrend láncolata nem végződött be az emberben, a lelkiismeretében élő erkölcsi törvénnyel, hanem a tőle egészen független s elkülönözve felette álló sorsot is elemei közé vonta. Az egyéntől elválhatlan volt sorsa, melyet a végzet reá mért, s bár mit tett is, attól éppen oly kevésbé szabadulhatott meg, mint egyénisége egyéb alkotó elemeitől. Gyakran lerázhatlan örökségeképen maradt reá, szülői bűneért, családi átokul, melyért amazok nem bűnhődván meg, neki kelle a bűn s bűnhődés súlyát elviselnie.

Mindez a vallásos fölfogásból eredt, mely szerint az istenek közvetlenül benyúlnak az ember sorsának intézésébe, s különösen a bosszú istennői, az Erinnysek az erkölcsi világrend őrei s az ellene elkövetett vétiségek megtorlói. Ők az egyszer elkövetett bűnt megbosszulatlanul nem hagyhatták, s ha elkövetője kisiklott kezeik közül, utódjában üldözték azt, s addig mentek a vérnyomon, míg utol nem érték. „Mint a vadász-eb“, mondja Sophokles — „mely csapáson üzi a megsebzett őzgidet“ — s bizonyosak lehetünk benne, hogy utoléri. Agamemnon áldozatul esik Thyestes átkának s leánya — Iphigenia — halálának; Klytemnestra Agamemnon

meggyilkoltatásának kiengesztelésére hal meg. Orestesre kerül a sor. Mit tehet ő róla, hogy anyagyilkossá kell lennie? — Oedipus tragédiája még végzetesb. Születésekor egy borzasztó jóslatot ver fejéhez a megsértett istenek haragja: hogy meg fogja ölni atyját s vérfertőző házasságot kötend anyjával. Megrémült atyja hogy e rettenetes végzetet kikerültesse vele: kiteszi őt. S éppen e miatt teljesül az átok; mert úgy nő fel, hogy sem apját sem anyját nem ismeri. Mit tehet róla, hogy végzetessége eléri s a jóslat teljesedik rajta?

A gondviselés s erkölcsi igazságszolgáltatás eszmájének e kezdetleges és durva fölfogása a keresztyénség szelidebb fölfogásával szemben, mely csak egyéni betudást s bűnhődést ismer el, visszataszítónak tetszhetik. Hogy szállhasson a bűn maga, átkos örökségként apáról fiúra, s az előbbi bűnéért, ha maga nem bűnhődött, hogy lehet emennek, egészen ártatlan bár, végzetesen bűnhődnie?

De hiszen a keresztyénség előfutárja, a mózesi hit is ugyanezen durva elvét az átvitt felelősségnek proklamálta, midőn azt mondatá a bosszuálló Jehovával: „Megbüntetem az atyák bűneit a fiakban, másod és harmad iziglen.“ Sőt a természetnek is, a modern társadalomnak is, bizonyos fokig érvényes törvénye ez. Az apa testi hibája átöröklök a fiúra, erkölcsi szennyfoltja a fiú homlokán is ég, a névhez tapadva, melyet a fiú visel utána, mint erényei is, az öröklő arisztokratia rendszere szerint.

A görög világnézetet s az arra alapított tragikai fölfogást egész merevségében mutattam föl. De az alkalmazásban teljességgel nem zárja az ki az erkölcsi elemeket. Sőt éppen erkölcsi törvények közé állítja az embert, s végzetessége abban áll, hogy tragikai *helyzetbe* hozza, azaz oly helyzetbe, melyben két erkölcsi törvény közül mulhatlanul meg kell sértenie az egyiket; csak hogy e helyzet megteremtésére az egyén semmiben sem foly be, az úgy van reá erőszakolva a végzet által. Orestes s Oedipus végzetéről már szóltunk. Timoleon zsarnok bátyja s hazájának szabadsága közé, — a testvér és hazaszeretet közé van állítva; Ajász a hősi önértet túlbizakodottsága s az Isteneknek alárendelt emberi

korlátoltság közé; Antigoné az államtörvény s a testvéri kegyelet közé. Megannyi erkölcsi indokok, s ellenmondásaik által földézett harc; csak a helyzet a végzetes, mely nem magok által teremtvé, hibájok nélkül reájok adva, a megoldhatlan ellenmondás elől kitérniök nem engedi. De maga az, ha a kikerülhetlent kikerülni akarják, már bűn; mert hisz azon végzet, mely apáik bűneért vagy isteni akaratból e helyzetet reájok parancsolta, jogosult elemét képezi a világrendnek s így erőlködésük — lerázni azt, — e világrend elleni föllázadás.

A keresztyénség, midőn a szabadakarat tanát kifejtette, egyéni felelősséget alapított meg az erkölcsi törvény megsértése irányában. E tan szerint már a keresztyén tragikai fölfogás az összeütközés mind két elemét az egyén lelkebe helyezi s oly két szükségességet állít föl, melyek mindkettője erkölcsi, bár az egyik természeti is egyszermind: a testiség, a vér, a szenvedély törvénye, melyek az egyén természetében gyökereznek, általa lerázhatlanok, szabad akaratának korlátokat vetnek, de a mellett erkölcsi minőségűek is. Az ember e kettő közül, melyek mindenike egyaránt törvény és szükségesség reá nézve, s egyéniségében mindenik jogosult is, nem tud választani; szenvedélyének kizárólagossága által megvakulva, nem bir helyesen határozni; a felsőbbet, a tisztán erkölcsi törvényt, mely nincs az ő egyéniségéhez szabva, *hanem általános*, tehát jogosultabb, — hátrább teszi, vagy nem teszi határozottan előbb mint a kevésbbé jogosultat.

A tragikum mindig tévedést a mérlegelésben s vétséget a tettben föltételez. — Előidézi a bűnt, de melynek mentése is van abban, hogy a másik is törvény volt, bár nem oly magas, jogosult volt, bár kevésbbé mint amaz. Shaksperenél a tragikai fölfogás mindig ezen erkölcsi világnézetből indul ki. „Nála a tragikum a nagynak, nemesnek, szépnek szenvedésében s megsemmisülésében áll, melyet gyöngesége, egyoldalúsága, tarthatlansága által vont magára, melynek a tragédia hősei s eszméjének képviselői áldozatul esnek vagy azért, mert a jót és szépet csak saját, bár nagy és nemes szenvedélyeik kielégítése végett keresik s e szenvedélyek uralma

alatt önzésük és bűneik martaléki lesznek, vagy azért, mert egyoldaluan, csak egy jóra, egy jogra fektetik összes erejüket, minden mást háttérbe szorítva s eltiporva, és így megsértik az erkölcsi törvényt, mely az egészet a résznél, az általánost az egyesnél főlebb becsülni parancsolja.“ *)

A keresztyén felfogásban tehát a tragikai bűn, nem a végzet elleni vétség, hanem az erkölcsi törvények összeségének megsértése. Tragikai az által, hogy két, egyaránt vagy közel egyaránt jogosult törvény összeütközéséből ered az egyiknek szükségképeni megsértése.

Az ember egy ballépést tesz, de komoly, súlyos, végzetes ballépést, olyat mindazáltal, mely nem általában kárhoztatható, nem mindenestől elítélhető, hanem bizonyos tekintetben igazolható. Mentsége van, vagy magában a tettben, vagy az azt elkövető egyéniségben. A tévedés, a hiba, a vétség, a bűn nem magában tragikai; tragikai volta két feltételtől függ: először, hogy nagy következményű, végzetes legyen, — ez által lesz megdöböntő s költi fel a félelmet, a mint Aristoteles mondja; másodszor hogy ne csupa önkényből, vagy merő nemtelen indokból eredjen, hanem némiképp igazolható legyen; e menthetősége ébreszti a részvétet, szármalmat, mint szintén Aristoteles kívánja. Oly bűn tehát, mely némileg büntelen: bűnös ártatlanság, ártatlan bűnösség. Mentsége, igazolása éppen abban áll, hogy bár törvény ellen, de másik törvény szerint, bár szükségesség ellen, de másik szükségességtől hajtva követtetett el, s tehát hatalmas, némileg kényszerítő indokokból harag, bosszú, nagyra-vágyás, bánat, kétségbeesés, szükség, legyőzhetlen csáb, általában a körülmények és szenvedélyek ellenállhatlan nyomása alatt; vagy abban, hogy nagy és nemes indokokból, szent célért gonosz eszközökkel, a dicsőség, becsület, hazája boldogítása, fölemelése, maga, övéi, nemzete jólléte céljából követte el a hős; vagy végre abban, hogy erkölcsileg téves, de teljes jóhiszemű meggyőződéssel tett. **)

---

*) Ulrici : Shakspeare's dramatische Kunst. Leipzig, 1868. I. kötet 414. lap.

**) Dr. Karl Köstlin : Aesthetik 240. lap. Tübingen 1869.

A tragikai végzetesség tehát megvan a keresztyén tragédiában is; látjuk hogy a hős vétkezett, de nem tehetett másképp; helyében úgy tettünk volna magunk is; s ugyanazon egyéniséggel, indokokkal, és helyzetben másodszor is úgy tenne. Romeó hibázik, hogy Julia első halálhírére azonnal öngyilkosságra gondol; nem jár alaposan végeére a dolognak, nem beszél Lőrinczezel; de ha mindezt a kellő nyugalommal megtenné: Romeó volna-e, a lángoló, mindent feledő szerelem személyesítője? Othelló megcsalatni hagyja magát Jagó által, de tévedése nem pusztá értelmi tévedés, nem egyszerű roszul értesültség, hanem a szenvedély által elvakított lélek erkölcsi tévedése; ám ha eszélyesebb volna, nem volna az a fenséges és teljes férfi-erőből romboló hatalommal előtörő vulkán, a mi.

S minél jogosultabb mindkét egymással ellentétbe helyezett s küzdő hatalom, annál tragikaiabb összeütközésük. A demokratia eszméje, s az aristokratia és az egyéni kitűnőség érdeme, Coriolánban; az állam szabadsága, és egy hatalmas egyéniség súlya, Julius Caesarban; szív és kötelesség, szerelmi szenvedély s házassági jog: a „Válrokonságok“-ban, Klavigóban s ezer más darabban; a költői képzelet szabadsága s a társadalmi rend és illem joga, Tassóban; a gondolkodó, akaró, élvező szellem végetlensége, s a tapasztalat és az emberi korlátoltság törvénye, Faustban — szolgáljanak példakul, oly összeütközésekre, melyek valódi tragikai felfogás anyagaiul használhatók.

Az ily összeütközések elemei minden egyénben megvannak. Az erkölcsi világrend, a tiszta erkölcsiség mellett magában foglalja a társadalmi rendet, az államot, a szokások, nézetek és közérzület uralmát, melyek megannyi törvényt szabnak, inkább vagy kevésbbé jogosultakat, s inkább vagy kevésbbé ellentéteseket a természeti szükségességgel, mely a küzdő egyént hajtja, míg amazok tartóztatják s lekötik. Minden ember különböző viszonyok kötelekeiben áll, melyek mintegy *az ő sorsát képezik* s különböző kötelességeket szabnak elébe; egyénisége, véralkata, hajlamai, szenvedélyei különböző árnyalatokkal vannak vegyítve. Magokban véve azonban a különbségek még nem múlhatlanul ellenté-

tek is. Az ember állampolgár is, családtag is; de az állam és család nem áll szükségkép ellentétben s kivált nem megoldhatlan ellentétben egymással: de jöhet abba, sajátlagos okok és körülmények által, az egyénre nézve, s hozhat küzdést elő, az egyénben. Kötelességei s szenvedélyei összeütkezhetnek; s akkor a szenvedély (az egyéni) egyik, — a kötelesség (az általános) másik felől áll. Minden ily esetben a két jogosult ellentét, törvény és szükségesség mindenik, kölcsönösen hat és visszahat egymásra, s e kölcsönhatás képezi az erkölcsi élet lényegét. Mig a kölcsönhatás csak a két szükségesség közötti, s az egyén háttérben marad: addig bűne nincs, csak helyzete tragikái, nem maga; de mihelyt maga cselekszik, minden tettével belenyúl a két szükségesség ellentétesen forgó kerekeibe; bármit tesz, tévedésekbe esik, elfogult lesz, egyoldalúságra ragadtatik, ellenségeket támaszt maga ellen stb. A cselekvés azonban, természeténél fogva csak egyes tényekből áll, melyek mindenike a két ellenkező szükségesség egyikét teljesíti, másikat megsérti; mindenik vétség, vagy bűn; s minden egyes választásnál a szabad akarat következménye, de oly szabadakaraté, mely másképp nem cselekedhetett, mert maga is abszolút szükségesség volt, bár az egyénre nézve, az ő öntudatában, szabadság. *)

Mi különbség van tehát, végelemzésben, a görög és a keresztyén tragikai felfogás közt? Nézetem szerint csak fokozati, de nem elvi, nem lényeges különbség. S megvallom, mindig csodálkoztam, hogy a széptan és irodalomtörténet-írók a kettőt mint merev ellentéteket állították egymással szemben. Ugyanazon erkölcsi elv érvényes a görög, mint a keresztyén tragédiában, csak hogy amaz a végzetet is jogosult hatalomnak ismeri el a világrendben, s kevesebb súlyt fektet az úgynevezett szabadakaratra, mig a keresztyén felfogás az ember erkölcsi méltóságát emelte azzal, hogy jobban kifejtette a szabadakatról szóló tant, de épen az egyéniség (s mindennek a mi hozzá tartozik: véralkat, hajlamok, szenvedélyek stb.) jogosultságában megvetette alapját egy másik végzetességnek, a mely szintoly kikerülhetlen mint a görög

---

*) Vischer: Aesthetik. I. k. 123. §.

fátum végzetessége. Ez ellen és az ellen lehet, mint Pál mondja: az ösztön ellen, rugódozni; de mint a vad, mely hálójából erőszakkal bontakozni akar, csak jobban bekeveri magát, úgy a szükségesség ellen küzdő emberi akarat. Oedipus a király, a görög sorstragédiák legvégzetesebbike, melyről főlebb megjegyeztem, hogy a keresztyén tragikai felfogástól a legtávolabb áll, lényegében még is ugyanazon felfogás alá vonható. Oedipus egy végzetesség átka alatt van; hogy apját megöli, hogy anyját nőül veszi, legkevésbé sem tudható be neki bűnül, egyiket sem ismerte; de büne, hogy bár tudja végzetét, azt kikerülni törekszik, a kikerülhetlent; fellázad egy oly hatalom ellen, mely a görög világnézet szerint ép oly jogosult mint a keresztyén szerint az egyéniség joga s az erkölcsi törvény, t. i. az isteni végzet ellen, mely szülői bűnéért mért rá bizonyos sorsot. E kikerülni akarása a kikerülhetlennek, a daczolni akarás az isteni végzettel, ép oly lázadás a (görög) erkölcsi világrend ellen mint Coriolán lázadása hazája, vagy Fausté az isteni véghetlenség ellen, vagy akár a III. Rikárdé minden ellen a mi szent, igaz, és jogos, — mert ő, a milyen volt, ép oly kevésbé tehetett más-kép mint Oedipus nem, s ez épen úgy a szent, igaz és jogos ellen tett, mint ő — miután a görög világnézetben az isteni végzet az egyéniségen fölüli jogosultsággal birt.

Elöttem világosnak látszik, hogy a tragikai felfogás lényegében ugyanazonos volt s marad mindig: az egyes lázadása az általános ellen; tehát egy jogosult indulat küzdelme egy jogosultabb ellen. Változik csak a szerint, hogy népek és korszakok mit tartanak jogosultnak, szentnek, törvénynek, egyszóval erkölcsi világrendnek, mit nem. Felfogásunk szerint pl. a testvérek közti testi szerelem bűn s vérfertőzés; tárgya lehet tehát a tragikai összeütközésnek, adott körülmények közt. De voltak s vannak népek, melyeknél az nem tartatik bűnnek és egészen közönyös. Így a görög fölfogás a végzetességről, a bűn és bűnhődés átörököltőségéről, a jóslatok kikerülhetlen beteljesüléséről, az istenek közvetlen benyúlásáról az emberi sors intézésébe s a fúriák megtorló hatalmáról ma már nincs érvényben; a *világrend* fölfogása változott, de a tragikai felfogás elve ma is ugyanaz: bünte-

lenül senki sem támadhat föl az erkölcsi törvény szükségessége ellen, habár másik szükségesség névében is teszi azt.

A görög tragédia a kívülről jövő végzetességre, a keresztyén tragédia a ben támadóra, az a természeti világrendre, ez az erkölcsi világrendre fekteti a fösúlyt. De hogy a kettő lényegében egy, arra nézve egy tényre vagyok bátor figyelmeztetni, melyet minden széptanban nem csak megemlítve, de bőven tárgyalva is találunk s melyben mégis senkinek nem jutott eszébe a két elv benső egységének bizonyítékát találni; nem csoda, — a két elv (a görög és a keresztyén tragikai felfogás elvének) egységét tagadták, hogy kerestek volna bizonyítékot arra, a mit épen tagadtak?

S e tény az, hogy a tragikum netovábbjának, legmegdöbbentőbb nemének van elismerve az, midőn a görög felfogás szerinti végzetesség s a keresztyén felfogás szerinti egyéni vétség összeolvad, egymást kölcsönösen idézi elő s a tragikai helyzetből tragikai bűn ered, mely egy új, fokozott s végkép kikerülhetetlen, megoldhatlan és megsemmisítő tragikai helyzetnek lesz ismét szülője. Így vegyül a kettő Sophokles mindenik tragédiájában, még a legkevésbbé szabadakaratiban, *Oedipusban* is, mint fentebb érintém. *Antigonében* a végzetes elemet Kreonnak, mint mondani szoktuk „vesztét érző“ elvakultsága az államhatalom mindenhatósága iránt képezi, mely miatt vérrokonának temetetlen fekünni, majd lánczolatosan, Antigone után saját fijának és nejének vesznie kell, míg ő is megérzi, hogy van valami felsőbb s magasabb a rideg államhatalomnál; míg Izmén maga bele adása a lehetetlenbe s Antigone nemes és emelkedett küzdelme a szívs az erkölcs parancsa mellett a végzet ellen, oly erkölcsi elemet képeznek, melynél tisztábbat a keresztyén tragédiákban sem találunk. — *Ajász* túlbizakodottságának végzetes áldozata; a jóslat azt mondá fölöle, hogy ha az egy napot túléli, melyen őt Athéna üldözendi, mentve van; de ő, erénye s hősisége tulságos önérzetében, bár a görögök szavazata által (kik Achilles fegyvereit nem neki hanem Odysseusnak ítélik) mélyen sértve, megbódult elmével véghez vitt hősietlen tette által pedig meggyalázva érzi magát: azért legkevésbbé sem levert, mert nem bűnbánó. S bár megmenthetné életét, ha

elismeri emberi korlátoltságát, készebb a végzettel daczolva meghalni. Az istenek hatalma dönti meg, kik magokhoz hasonlót nem tűrnek, de tulajdonkép saját bűne, mert magánál nagyobbbat nem akar ismerni. A nagyravágyás s hősi önértzet e tragédiája nem épen annyira erkölcsi-e mint végzetes? majdnem mondhatnók: nem oly modern-e mint görög? — A *trachini nők*, mely Heracles gyászos végét ábrázolja Dejanira szenvedélyes szerelme által, az erkölcsi és végzetes indokok legszebb vegyületét mutatja föl. Ő kényszerítni akarja a kényszeríthetetlen hatalmakat: a szerelem erkölcsi s a sors végzetes hatalmát; de épen szerelme meggondolatlansága által dönti végveszélybe a kit szeret s őrizni akar, a kinek szerelmét visszanyerni s magának biztosítani törekszik. *Elektra*, az Orestes mondának, melyet Aeschylus do'gozott fel nagy trilogiájában, erkölcsi oldalát fordítja kívül s míg Orestes sorsával küzd, Elektrában a nemes lelkű leány viharoktól zaklatott keblének erkölcsi küzdelmeire van fektetve a fősúly.

Mi a görög tragédiában s különösen Sophocleséiben az erkölcsi oldal részére adott engedményül tűnik föl, ugyanazt találjuk a keresztyén tragédiában s nevezetesen Shakesperenél a végzetesség részére. Emlékezzünk mindennek előtt *Macbethre*. A tragikum természetesen a hős jellemében fekszik, nagyravágyásában, melyet neje ösztönzései táplálnak, s hajtának a sokszoros gyilkosság bűneig, elkövetni az elsőt, a király- és vendég-gyilkolást, hogy a hatalmat megnyerje, s kényszerülve a többire, hogy azt megtartsa s biztosítsa magának; a mit bűnnel szerzett, bűnnel tarthatja fenn csak. De e tisztán erkölcsi felfogás a végzetesség mennyi és mily erős eszközeivel van támogatva! A boszorkányok ingerlő, csábító jóslata, majd a boszorkánykonyha látományai, a Banquo szellemének megjelenése, kit ne emlékeztetnének a föld feletti hatalmak befolyására, melyet nem csak sorsunkra, de jellemünkre s egyes tetteinkre is gyakorolnak, a mit Ajász elismerni nem akart s azért kellett vesznie.

Míg Macbeth erkölcsi alapon áll, de végzetességtől üzve, megfordítva *Hamlet* egy végzetes tragikai helyzet talajára van állítva, de ott egészen erkölcsi ellenmondások közt üzve hánykódva. Hamlet épen Orestes helyzetében van: atyját

boszulatlan hagyni, vagy anyját s nagybátyját megölni, ez választása. De ime a keresztyén költő tragikai felfogásának különbsége a hasonló tárgy görög felfogásától: Shaksperenél Hamlet tragikumának súlypontja nem e kényszerű helyzetre, e kikerülhetlen végzetességre van vetve; Hamlet tragikuma önmagában, saját egyéniségében van. Átlátja hogy tennie kell, de nem tud tenni; s a tett erkölcsi szükségességének érzete és saját habozó, eszmélkedő egyéniségének minden határozott tetre képtelen volta között van az ellenmondás; mindig fontolgat: mit s mikép lesz tennie leghelyesebb? ürügyeket ragad meg, hogy a tettet elhalaszsa még — s végre mikor tenni kényszerül, hebehurgyán s botorul tesz; a király helyett, kit a függöny mellett rejteni vél, Poloniust öli meg.

Göthe *Faustja*, a kinek jelleme épen ellentétes a Hamletével, a tett- és élv-szomj kielégíthetlenségének levén képviselője, ismét azon légkörében mozog a végzetességnek, melybe földfeletti és földalatti hatalmak nyúlnak be intézőleg, ellenzőleg, vezérlőleg.

A francia classicismus tragikusairól, Corneilleről és Racineről felesleges itt hosszasan szólni. Ők a görög tragikai felfogás felé fordultak; részben oly tárgyakat is dolgoztak föl, mint pl. Racine Phaedrájában, melyet a görög tragikusoktól vettek át. Szerették a régiség alakjait eleveníteni föl, a felettök lebegő végzetességgel együtt. Azonban hőseik a régi világ neveit és sorsát, de a versaillesi udvar érzületeit hordják magokon. Hatásukat a két tragikai felfogás egyesülése nem kis mértékben emelte.

Erkölcsei érzetünknek valóban a legmegfelelőbb a külső és belső ellenmondások ez összetalálkozása. A pusztán külső sors, mely ártatlant dönt meg, melynek lehelletétől elhervad mind a mi szép és fényes: leverő, igaztalan, erkölcsi érzetünket lázasztó. Bár tudjuk, hogy e tényleges világban tökéletesnek lenni magában is bűn: mert a mi kivételes, az nem férhet össze a többi létezővel s összeütközésbe jő vele. De másfelől a pusztán bűn, külső alkalom kényszere s lényeges szükségesség nélkül könnyen kibillenti a hőst a tragikai körből s egyszerű köznapi bűnössé teszi, ki nem a költői, hanem a bűnvádi igazságszolgáltatás elé állítandó; az ilyen sohasem

gerjeszthet tragikái részvétet. — A görög tragédia is jól érezte ezt s a végzetességhez mindig egyéni bünt is csatolt — ha mást nem: az Oedipusét, a végzet elleni lázadás bűnét. S már Aristoteles szabályul adta, hogy tiszta ártatlanokat és merő gonoszokat ne válasszon a költő tragikái hőseivé. Az első próba ez utóbbira tulajdonkép Shakspere III. Rikárdja; de mily művészettel van ebben is a végzetesség vegyítve a bűnnel; mennyire van enyhítve a legundokabb gonzság erkölcsi betudhatósága a természet mostohasága, az emberekől tapasztalt annyi sérelem, a világtól kitaszítottaság által; mint Shylocké is a sérelmek s meggyaláztatások által, melyeket maga és faja szenvedett. Mindkettőre, bár gonzságuk megdöböntő, azt kell mondanunk: nem tehettek máskép. S mikor Rikárd, szokatlan, de szükséges expositójában, első monológjában kitarja előttünk szívét, előre lemondunk a gyűlöletről, s mert szerető részvétünk nem lehet iránta, szánjuk végzetéért, majd félelemmel kísérjük nagyságát.

Valóban a tény: hogy végzetesség s egyéni bűn a görög és keresztyén tragikái felfogás e két ellensarka nem csak egybefér, de egymást kiegészíti s kölcsönösen emeli, elég annak bebizonyítására, hogy lényegében a kettő nem ellenkezik, s mint ugyanazon gyökérről két hajtás, ugyanazon elvből eredt a két *tragikai* felfogás is.

A tragikáinak ezen talán nagyon hosszúra is nyúlt s bizonyára mégis közel sem kimerítő elemzését azért tartottam szükségesnek, hogy alapul vethessem a tragikai felfogás azon kevés de lényeges szabályainak, melyeket egyedül ezekből vonhatok el, melyek ugyan senkit sem fognak arra képesíteni, hogy lelkében tragédiák fogamzzanak, de mint az aesthetikai szabályok általában, bár positiv alakban mondvá ki, azon negativ haszonnal birhatnak, hogy óvják az illetőket attól, a mi nem szabad, s ha tragikai felfogásukat meg nem termékenyíthetik is, a nem tragikai felfogástól vissza fogják tartóztatni.

A tragikum lényegét fentebb e meghatározásban fejeztem ki, hogy az *a megoldhatlan erkölcsi ellenmondásban áll*. Megoldhatlan nem általában véve, mert mihelyt a két ellentett törvény vagy szükségesség közül egyik felsőbb s joga-

sultabb mint a másik, akkor az ellenmondás elméletileg már meg van oldva azon feltétlenül érvényes erkölcsi tételben, hogy a nagyobb jó a kisebbiknek elébe teendő, ha mindkettő együtt el nem érhető; hanem megoldhatlan az illető egyénben, a tragédia hőseiben, az ő viszonyai közt, az ő jellemével, szenvedélyeivel, egyéniségével. Észszerűleg minden megoldható, s hideg czirkalmazással, asztalunk mellett, kényelmes hálókabátban, bölcsen elmondhatnók, mit kellett volna tenni és nem tenni Learnek, Othellónak, Rómeonak, Hamletnek, Faustnak, Stuart Máriának, vagy akár Orestesnek, Dejanirának, Kreonnak, sőt tán Oedipusnak is. De a tragikus költő, az erkölcsiség eleven érzetével bár, nem a logika, hanem a szenvedély törvényei szerint gondolkodik, s gondolkodtatja és cselekedteteti hőseit. Ugy kell tehát felfognia tárgyát s felállítania hőst, hogy az erkölcsi ellenmondás valóban megoldhatlan legyen. Erre pedig kettő szükséges: az erkölcsi ellenmondás nagysága a cselekvényben, s a szenvedély nagysága a hősből. Ha mindkettő hiányzik: az egész felfogás és lefolyás kicsinyes, köznapi s szó sem lehet tragikumról. De ha a két föltétel közül csak egyik is hiányzik, oly aránytalanság áll elő a cselekvény és a hős között, mely vagy a tragikai felfogást, ha a cselekvény kicsiny, vagy a tragikai hatást, ha a hős kicsiny, múlhatlanul megöli.

Számtalan tragédia szenved e két hiba valamelyikében; bár meg kell vallani, hogy az utóbbi az uralkodóbb betegség. Nagy összeütközések hijával nincs sem az élet, sem a történet, s tárgyát, mely tragikaivá lehet, a költő eleget találhat mindkettőben, a múlt történetében s a jelen társadalmában. Carrière-nek igaza van, hogy a tragédiára nézve mindegy: polgár-házban vagy fejedelmi palotában foly-e le? s legfőleg az lehet kérdés, melyikkel könnyebb részvétet és főleg megdöbbenést költeni: a nagyok nagy hullámokat verő küzdelmeivel s a történelmi múlt sejtelmes távlatával, vagy a jelen hangyamozgalmaival, a társadalmi nyomor örvénytölcsérével s a szívben — ha bársony nem takarja is — fészkelhető nagy szenvedélyekkel? E kérdés azonban nem tartozik most reám. Bizonyos hogy nagy tárgyakat, nagy erkölcsi ellenmondásokat a költő mindenütt találhat. De a nagy jelleme-

ket magának kell megteremtenie. A történelem csak tetteikkel festi nagyoknak hőseit; az egyéniség, az utolsó indokok, s az erkölcsi oldal többnyire kisiklik Clio keményen metsző vésője alól. A tragikai felfogás tehát nem elégedhetik meg a tárgynak, a cselekvénynek s benne fekvő erkölcsi ellenmondásnak erős szemügyre vételével; ez még csak a tragikai *helyzetet* állapítja meg s ez — aránylag — vajmi könnyű a második feladathoz, a nagy szenvedély által mozgatott jellemek megteremtéséhez képest. Ebben van a tragikai felfogás végetlen mezeje, itt mutatkozik a költői erő, — vagy a költői gyöngeség. Egy, csak valamennyivel lanyhább Othello vagy nem öli meg nejét, vagy ha meg: erkölcsi szörnyynyé válik, a ki soha sem birja részvétünket. Hamletet csak Shakspeare jellem-felfogásában érthetjük meg, mint Elektrát csak Sophoklesében. Mint van Macbethnek nem csak cselekvénye végzetességében, hanem a hős jellemében is minden vonás összeállítva, hogy feltartóztathatlanul rohanjon tragikai vége felé?

A hős jellemének s benne a nagy szenvedélynek, helyzetéhez és a cselekvényhez arányosnak kell lenni. Oly ellenállhatlan erővel kell birni az ő egyéni indokainak s melyben azok gyökereznek: szenvedélyének, hogy azt mondjuk: nem tehetett máskép, s elfelejtünk okoskodni és moralizálni: mikép kellett volna cselekednie. A ki III. Rikárdot elvetemült, de közönséges gonosztevőül fogná föl, soha sem fogna vele tragikai hatást előidézni; Shakspeare által teremtetett jellemében fekvő erkölcsi (igenis, bizonyos értelemben erkölcsi) indokai s benső szükségessége nélkül nem döbbsentene meg láttára azon félelmes gondolat: ha mi is helyzetébe jutnánk, el kellene kárhoznunk, mint neki.

Valami szánalmas (de nem tragikailag szánalmas, vagy ha az, nem a hőst, hanem a szerzőt illetőleg tragikai, ki erejét felülmúló vállalatba fogott, s nem tragikai-e az is?) mondom, valami szánalmas látomány nagy szabású cselekvény kothurnusában törpe egyént látni mint vergődik, lépni sem tud s csak vonczolja a nagy csizmát.

E pontnál még egy kérdéssel kell szembe néznem. Megoldhatlan legyen, mondám, az erkölcsi ellenmondás. A tragikai fölfogás tehát az engesztelő megoldást, mely a ko-

moly összeütközést csak drámai végre vezet, nem tűri meg. A tragikai összeütközés és tragikai bűn súlya alatt a hősnek meg kell semmisülnie. A tragikai helyzet és ahhoz kötött végzetesség nem lehet ideiglenes, melyből a kibontakozásnak csak lehetősége is maradjon fenn. S itt a kérdés, múlhatatlan-e a tragikai összeütközésnek a hős physikai halálával végződnie? Próbáltam az ellenkezőt (Heródesben), láttam reá nagy példát (Katona Bánk bánja) s azon meggyőződésre jutottam, hogy múlhatatlan. És pedig két okból: egyike a tragédiában magában van, másika a hatásban, melyet a nézőre tesz. Ha a hős megél s hogy úgy mondjam meglábolja a nagy szerencsétlenséget, föl kell tennünk, hogy a szerencsétlenség nem volt oly nagy mint a küzdelem közepette maga is érezte; vagy az erkölcsi ellenmondás volt csekély arra, hogy megoldása abszolút lehetlenség legyen, vagy az ő szenvedélye nem volt oly nagy hogy reá nézve halálossá váljék. Mindkét esetben a felfogásban volt a hiba. De ily megoldás által a tragikai hatás is csökkentve van. A néző azon benyomással távozik, hogy a függöny legördülésével hősére nézve még nincs befejezve minden, mert nincs befejezve az élet. Lesújtva maradt talán lelke, a kétségbe esésig, meghasonlva talán az örültségig. De nem láttunk-e lesújtott és kétségbeesett embereket megvigasztalódni? Örülteket kigyógyulni? Othello, Rómeó, ha megélnék, nem fognak-e egy új Desdemonával, vagy Juliával, a lejátszott tragédia helyett talán komédiát kezdeni? oly föltevés, mely a tragikai hatást gyökerében támadná meg. Ha az erkölcsi ellenmondást megoldhatatlannak föltételeztük, legyen az valóban megoldhatlan e testi világban. A mi azután következik, az épen a megoldást adja meg, az egyedül lehetségest és egyedül kívánatos, — s épen erre akarom a figyelmet még fordítani. A legtragikaibb helyzetekben, hol a megoldás erkölcsileg lehetetlen: egyedül a megsemmisülés megnyugtató; a megzavart öszhang csak az által áll helyre, mert egyedül a halál az, a mi mindent kiengesztel. Bűnhődéssel, bármi súlyos legyen is, nem lehet a bűnért vezekleni, melynek zsoldja a halál. A rejtelmek, melyeket szenvedéseink elemi iskolájában csak betűzgetünk, megoldást csak amott nyernek. S a tragikai hatás

ez utóize elveszi azt, a mi a tragikai bukásban leverő volt és felemelővé teszi: épen a kibékülés által, melyet a halál eszközöl. Ha ezt halál nélkül el lehetne érni, ha volna oly költői erő, mely a teljes meggyőződésig elhitesse velünk, hogy a hős physikai megsemmisülés nélkül, erkölcsileg végkép s s gyógyíthatlanul meg van semmisülve: elfogadnók. Az tény, hogy Shakspere erre nem érezte magát elég erősnek s tragédiái egyikében sem kísérlette azt meg.

A katastróf kérdésénél önként veti föl magát azon kérdés is, lehet-e arra eszközül a véletlent használni? Ugy látszik, mintha a sorstragédia, mely a helyzetet bizonyos értelemben véletlenül, legalább az egyénre nézve indokolatlanul teremti meg, a megoldásban is megtúrná a véletlent. De ne felejtjük el, hogy valódi tragikai összeütközés csak valódi és jogosult ellentétek közt lehetséges. A puszta véletlen pedig az erkölcsi világban jogosulatlan. Jogosult csak az, mi az egyénnel erkölcsi benső összeköttetésbe van hozva. Ha a hőst nagy tervei közepette, reményei virágában, s munkássága delén, háztetőről lehulló kő ütné agyon, az eset sajnos és szomorú volna, de nem tragikai. A véletlen ily alakját a görög sorstragédia sem használta soha; az ő világrendje szerint a tragikai végzetesség, mint bőven kifejtettük, teljesen jogosult volt.

A költő a történetben is számtalanszor fog indokolatlan tényekre akadni, melyek épen azon szempont alá esnek, mint az életben tagadhatlanul sokszor előforduló véletlen. Ha ilyet talál, hozza azt erkölcsi összefüggésbe a hős jellemével, bűnével. Hogy valaki a csatában elesik, véletlen; de ha a nyilat vető kezét bosszu vezérli, tragikaivá lehet. A párbaj mindig a véletlen esélyeinek játéka; azért a tragédiában nem mint véletlen, hanem mint a kikerülhetlen s erkölcsileg teljesen indokolt istenitélet egy neme szerepelhet csak. Így van Macbeth halála sokszorosán tragikaivá téve, bár pár-csatában esik el; mert Macduff öli meg, kit családja kiirtása által halálos bosszúra ingerelt s kitől a jóslatok is óvták; épen azon jóslatok, melyeknek hitt, midőn koronát ígértek neki, de melyeket kinevetett, mikor bukását és halálát jósolták, egyben elismerte jogosultságukat, a másban daczolt velök. —

Attila vérömlésben hal el násza éjén. Ez, ha véletlen s csak oly halálnem mint bármely más, nem tragikai; de tragikaivá lesz, ha menyasszonya fiatal királyleány, kinek apját s bátyjait megölte, királyi házát kiirtotta, országát birodalmába olvasztotta, magát erőszakkal tette kénye rabszolgájává; s ki a nászéjen, talán az élvezett gyönyör után, — egy második Judit, csak egyéniebb indokokból s annál tragikaiabban, — gyilkosává lesz, s a vérömlés csak ürügy és álhír ...

A véletlennek indokolttá s így jogosulttá tételére a költőnek mind az étellel, mind a történettel szemben a legteljesebb s valóban korlátlan szabadsága van. Ne féljen élni jogával. Ne felejtse, hogy ha a dráma általában nem tűr semmi indokolatlant, s a véletlent, cum grano salis legfőlebb a bohózatbanakomikai hatás fokozása eszközeül engedi meg: a szoros kapcsolat, mely sehol egy tübegynyi hézagot sem enged, sehol sem elengedhetlenebb mint a tragédiában. A tragikai fölfogás, mely erkölcsi összeütközést követel és pedig két jogosult szükségesség közt, teljesen kizár minden indokolatlant s így a véletlent is, mely erkölcsileg a legjogosulatlanabb. Ne utaljon senki a sors-tragédiára, kiváltkép a görögre; mert nem győzöm eléggé ismételni, hogy anuak kikerülhetetlen végzetessége, természeti szükségessége a görög fölfogás szerinti erkölcsi világrendben egy szorosan beleillesztett mozzanatot képez, mely a többi erkölcsi törvénnyel nem csak kapcsolatban áll, velök nem csak egyenjogu, hanem uralkodik valamennyin.

S itt kell, a tragikai felfogás szempontjából néhány szót ejtenem még a külső és belső szükségesség, a tragikai helyzet és tragikai bűn kapcsolatáról s egyesítéséről.

Először a vegyítés arányáról, mely mellékes kérdés.

A tárgytól, s annak fölfogása és rendezése folytán a költőtől függ: végzetességet és bünt mily mértékben vegyítsen. Törekedjék bizonyos egyensúlyra a kettő között. Vegyen reá példát az életből. Néha a végzetes helyzethez csekély vétség járul hogy azt orvosolhatlanul tragikaivá tegye; néha viszont nagy bűn a kedvező helyzetet is tragikaivá fordítja, mint azokról szoktuk mondani, kik szerencsájokat el-

játszották. Kis hiba, tévedés, gyöngeség, egy parányi vétség hozhat elő iszonyú bűnhődést: mint Desdemónánál. De helyesen jegyzi meg a tragikai kérdés egyik újabb magyarázója *), hogy Desdemóna sem csak gyermeteg ártatlanságából eredő könnyelmű gyanutlanságának esik áldozatául, melylyel Cassiót oly hévvel pártolja ura előtt, bár Jágó kiváltkép *ezt* zsákmányolja ki ellene. Ítéletét atyja előre kimondta már a tanács előtt: megcsalta apját, feltehető róla, hogy férjét is megcsalja; megsértette a vér, a természet, a társadalmi szokás és illem tekinteteit, — véralkatában van valami, a mi őt vádolja, s Jágó nem késik *erre* is figyelmeztetni urát. Ily bűnös mozzanat Romeó- és Juliában is a mohóság, melylyel magokat a szerelem hevének átadják, semmire nem tekintve; ilyen Cordeliában merevsége, mely önteltségre látszik mutatni. — Túlfelől a mentő körülmények a nagy bűnöknél: Macbethnek a boszorkányok befolyása, a véres jellemű kor, a király jelentéktelensége az ő nagy egyénisége mellett, a szerelem s nőjének erkölcsi kényszere; Rikhardnak a természet mostohasága, az emberek gyűlölete, saját nagy céljai s jelleme erejének önérzete stb.

Valóban tragikai felfogást valamint némi végzetesség, úgy erkölcsi vétség nélkül sem lehet képzelni. S helyesen jegyzi meg Vischer **), hogy Schiller alapjában hibásan fogta föl a tragikumot s elvette annak erkölcsi jelentőségét, mikor azt mondja: (Über die tragische Kunst) hogy: „részvétünk csökken, ha a szerencsétlen saját bűne által sodortatik a vesztélybe“ s jelesen, hogy „Lear iránti részvétünket csökkenti botorsága, gyöngesége, melylyel koronáit oda ajándékozta.“ Ellenkezőleg, részvétünk nagyobb, s csak így tragikai iránta; ha erős volna, nem költene részvétet s tragikai ereje gyöngeségében áll; ő nem is tehet máskép, egyéniségénél fogva, s ezért tragikai. — Valamint másfelől a tragikai bűnhöz tragikai végzetesség vegyül, amaz múlhatlanul szülvén ezt. A szenvedély elvakultá, csökkönyössé tesz. Célja elérését

---

*) Dr. Carl Lemcke: Populäre Aesthetik. Dritte Auflage. Leipzig. 1870.

**) Vischer: Aesthetik. I. kötet. 123. §.

annál inkább erőszakolja, minél kivihetlenebb s önmagát sodorja ez erőszakolás által oly helyzetbe, melyből aztán, ha akarna sem szabadulhat. Büne, legfőbb fokozatán így teremti meg végzetét, mely azután parancsol neki s uralkodik rajta.

A görög és keresztyén tragédia különbsége e két elem vegyítési arányában tűnik ki leginkább. Egyik sem mellőzi egyik elemet sem; de a görög a végzetességre, a természeti világrendre fektetvén a fő súlyt, a tragikai *helyzetet*, — a keresztyén ellenben a tragikai *bűnt* állítja előtérbe s teszi túlnyomóvá. Ez is azt bizonyítja, hogy a két tragikai felfogás között csak fokozati, nem elvi különbség van.

Mellékes kérdésnek mondtam a vegyítési arányt, mely minden egyes esetben a tárgy által határoztatik meg, s a költő felfogásától függ. A fő kérdés itt az, mikép kelljen a költőnek a tragikai bűnt s a tragikai végzetességét *magát* fölfognia.

Azt hiszem, tisztában vagyunk már mindkettőnek fogalmával. A kettő egymást föltételezi is, szüli is. A tragikai bűn az által ered, hogy az egyén oly két szükségesség közé van helyezve, melyek közül, bár szabad akarattal — de szenvedélye által vezetett szabad akarattal — választ, nem választhat úgy, hogy egyiket meg ne sértse, és pedig, éppen szenvedélye miatt, a felsőbbet, általánosabbat sérti meg, s valódi bűnt követ el, vagy az egyénit, s azzal magát semmisíti meg. Kötelesség és szenvedély közé állítva: vagy kereszttül tör a kötelességen, s szenvedélyének hódol, s ezzel fölidézi maga ellen a tragikai végzetet; vagy legyőzi szenvedélyét s magát áldozza föl. A tragikai bűn e kettős felfogására a legvilágosabb példát látjuk azon ellentétben, mely a francia klasszicismus két nagy tragikusá Corneille és Racine tragédiáik között van. Corneille hősei erősebbek mintsem szenvedélyeik martalékaik legyenek, sőt kötelesség-érzetökkel legyőzik szenvedélyeiket; ha az életök gyökerét képező szenvedéllyel együtt magok is megsemmisülnek, s áldozatul esnek, mint Polyucte, tragikai felfogásuk ellen nincs kifogás; de a kötelesség és szenvedély ez összeütközésében Corneillenél többnyire a nélkül győz a kötelesség s áldoztatik föl a szenvedély, hogy maga a hős megsemmisülne; az összeütközés komolysága

daczára a megoldás békés, mint Cidben, Cinnában, s legföljebb a mellékszemélyeket éri tragikai vég, mint Horace-ban. Racine hőseiben is a szenvedély és kötelesség küzdelmét látjuk, de sokkal tragikaibb felfogással; szenvedélyeik erősek, legyőzik kötelesség-érzetöket, elkövettetik velök a tragikai bünt s az egyén megsemmisülésére vezetnek. E szerint Racine tragédiái valóban tragikaiak; Corneille-éi is azok lehetnének, daczára az ellenkező felfogásnak, bár az sikamlósabb s könnyen tévedhetne a tragikai bukás helyett a martyri szenvedés terére, — de ő jobban szerette megoldani az ellenmondást; meg kell vallani, hogy abban mester, de hatása nem a tiszta tragikai hatás. Bámulatot gerjeszt hősei iránt, de nem a valódi tragikai szánalmat és félelmet.

Azt hiszem, eltalálom az igazat, hogy Corneille tragikai fölfogásának hiánya abban fekszik, mert a tragikai bünt nem állítja oly élesen föl, s nem engedi a szenvedély azon végpartjáig menni, a hol a bűn már megteremti a tragikai helyzet azon végzetességét, mely elzárja az utat minden megoldástól, s lehetetlenné teszi a menekvést. Hősei nem mennek annyira, hogy vissza ne léphetnének; a mi természetes, mert a kötelesség jobban tartóztatja, mint a mennyire a szenvedély hajtja.

Lássuk Shakspere hősei hogy rohannak vesztőkbe, azaz a tévedés, bűn, szenvedély lejtőjén hogy jutnak oly helyzetbe, mely már végzetes; vagy helyzetök végzetessége mint sodorja őket bűnbe, s ez mint hat vissza sorsuk végzetességére még nagyobb erővel.

Romeó és Julia számára a helyzet előre már végzetessé van téve. A mester keze az első felállításon meglátszik. A szerelem ellenállhatlan szenvedélye, mely őket végzetesen ragadja meg, a szintoly szenvedélyes s végzetes gyűlöletbe ütközik, mely családjaikat, fejben és tagokban, le egész a szolgákig, oly tátongó ürrel s kiengesztelhetlenül választja el. Az első jelenetekben a szolgák versengése, mely Tybalt, Benvolio, Mercutio találkozásaikban még fokozódik, a tért előkészíti nekik a letragikaibb összeütközésre. Elvakultan ők, oly könnyen és mohón engednek még is a szerelem sugallatának, mintha helyzetök a legrendesebb volna. S mert

küzdenek ellene, még engesztelhetlenebbé teszik helyzetüket. Majd az álomital használatával a véletlennek dobják oda magokat, — a véletlen boszúlja meg magát rajtuk. Így benők és sorsukban, a vétség és végzet tragikuma van összefonva, mint lenni kell.

Othellóban a főszű egészen a tragikai vétségre van fektetve. Itt nem a helyzet, hanem a hős jelleme van a legtermékenyebben előkészítve a tragikai összeütközésre. Othellóban erő és szenvedély, mindkettő rendkívüli mérvű, bámulatos egyensúlyban állanak. Mór származása s abból eredő déli véralkatas, a változatos, kalandos, tettdús élet tapasztalásai, s általok megérlelt szenvedélye, kifejtett ereje, — érdemei Vencze iránt, s állása, melyet a köztársaságban elfoglalt, s a férfias erő és emelkedettség mellett mégis az emberismeret azon föltűnő hiánya, mely egy Jágó által kezdettől fogva csatolni hagyja magát, — mind ezek nem csak jellemének s egyéniségének, hanem tragikai sorsának is előre élesen föllálitott elemei. Sorsát csak látszólag dönti el, egy oly csekélység mint az elejtett zsebkendő; lelkében a harc már akkor kitört, sőt sorsa el van döntve már, a zsebkendő csak az alkalom. A régi mondás, hogy kis okokból folynak nagy következmények, nem igaz. A kis okok csak alkalmat adnak a nagy okoknak, hogy következményeiket ez vagy amaz pillanatban mutassák ki. S a tragikai felfogás Othello jellemében éppen az által mutatkozik teljes erejében, hogy a költő azt kezdettől fogva már oly tragikaivá tette ellentétei által. Mint általában mindig teszi Shakspere; jellemeinek legtinkosb redőibe, első pillanatra belátnunk enged: hogy készen lássuk a felhalmozott löport, melyhez csak a felrobbantó szikra kell.

Macbethben a jellem és a helyzet, a bűn és a végzetesség találkozásáról szoltam már; most a tragikai felfogás finomságára akarok még utalni abban, a mint Shakspere mellékszemelei sorsával elbárik. Hogy Macbeth nagyravágyásának tragédiájában annyi ártatlannak kell szenvedni s elveszni: nem igazságtalan, nem lázasztó-e? Nem lehet megtagadni a költő jogát, hogy mellékszemeleket állítson fel, kik csak arra valók, hogy a tragédia célját előmozdítsák, s e

ezél érdekében úgy bánhassék velök, mint a sakk-játszó kisebb figuráival, feláldozza őket. De mégis a tragikai érzék némi hiányára mutatna, mellékszemélyekben is egészen ártatlanokat szenvedtetni. Shakspere távol van ettől. Vajon ártatlanul szenvednek-e vagy esnek el Duncan s fiai, Banquo, Macduff s családja, és végre annyi hős, nemes s maga az egész ország? Duncanról keveset tudunk, de annál többet következtethetünk a kevésből. A folytonos lázadások ellene, melyeknek elnyomásában Macbeth oly jó szolgálatokat tett, annyit mindenesetre mutatnak, hogy uralkodása nem volt kifogástalan; akár erőszakoskodás, mi a lázadások forrása rendszeren, akár túlságos gyöngeség, mint itt valószínű, minden esetre oly tulajdonai voltak, melyek bűn az uralkodóban; de végzetessége is: hogy mellette oly hatalmas egyéniség emelkedik, részben az ő kegye s kitüntetései által is s így vigyázatlanságából is, mint Macbeth. Fiai, eszélyesen ugyan, de mindenesetre férfiatlanul szaladnak meg, legyilkolt atyjok holtteste mellől, s mert a vér és kötelesség szavának nem engednek, mely tőlök boszút követelt volna, s inkább gondolkodnak saját fejök megtartásával, mint a szent kötelesség teljesítésével, azért nem egészen méltatlanul ejti Macbeth reájok a gyanut, hogy ők ölték meg apjokat. Banquoról Ulrici azt mondja: „öntetszelgő hivalgással sütkérezik jövődő szerencséje jóslatában, s ez által hívja ki a sorsot s idézi maga fejére a romlást,“ — Vischer pedig: „bár ő Shaksperenél egészen ártatlannak látszik, de föltehetjük minden erőltetés nélkül, hogy ha látta, hogy Macbeth gyalázatos játékot játszik, nem kellett volna tétlenül maradnia“ — s mind kettőnek igaza van, csak az utóbbira kell azt megjegyeznünk: nem csak föltehetjük, de határozottan állítanunk kell. Ő kezdetől fogva tanuja volt Macbeth minden dolgának, nem csak tetteinek, hanem úgy szólván az indokoknak is, nagyravágyása sarkantyúinak, a boszorkány-jóslatban; vagy bárgyú hát, hogy nem lát, vagy gyöngé, hogy nem mer, vagy meggondolatlan, hogy a szükséges tettet elodázza — mindenik esetben méltán vesz. Hogy inkább negatív bűnével bűnhődése nincs arányban, nem hiba, sőt a tragikai felfogás természetében fekszik. Végre Macduff családja az ő meggondolatlanságának

áldozata, hogy látva a veszélyt, fut: segílyt hozni — igaz, de elfeledve gondoskodni övéi biztosításáról. „Az egész országot s a főurakat pedig,“ mondja Ulrici „azon gyáva, önző, férfiatlan önmegadás bűne terheli s átka éri el, melylyel magokat a bitorló alá adják s a jogszerű trónöröklést mellőzni hagyják. Ki a jogtalanságot így engedi nyakára hágni, méltó rá, hogy általa eltiportassék“. Ime, így bánik Shakspeare a mellékes dolgokkal is.

De nem csak a vétség, a tökély is felhívja maga ellen bizonyos tekintetben a végzetet. Maga a nagyság, a köznapiságon felülemelkedettség tragikai sorsot rejt magában. A világrenddel harczra száll, annak megállapított szabványain önhatalmilag túteszi magát, túlságosan s követelőleg érvényesíti az egyén jogait az általánossal szemben. Valami újat akar létesíteni, forradalmat idéz elő az eszmékben s ez által kihívja maga ellen a létezőt, mely épen mert létező, az idő szerint szükségképeni is, ha nem tökéletes is. S bár az erkölcsi és szellemi lét föltétlen törvénye a haladás, azért a létező ellen föltámadt egyén bukása sem igaztalan. Részint mert első kifakadásában a burokból s kötelékei közül, a nagyszerű sem tökéletes s megérdemli, hogy megtámadtassék túlságai, kinövésai miatt; részint mert a létezőnek is megvan jogosultsága, s azt megtámadni: vétség a világrend ellen.

Vajon maga az egész természeti és erkölcsi világ, összességének tökélye mellett, nem tökélytelen-e részleteiben, s egyénei nem mindenütt ezer ellenmondást rejtenek-e magokban? „Minden lét, az egész világ, tragikai bizonyos tekintetben,“ mondja Köstlin, kit már egyszer idéztem s még többször használtam; mert fenségében oly véges s végességében oly fenséges. Minden létet a megsemmisülés veszélye fenyeget, erejének elégtelensége vagy túlfeszítése által, mely utóbbira, az önfentartásra és terjeszkedésre szükségképi törekvés kényszeríti. Még az élettelen világ sem ment e végzetes szükségességtől, a mennyiben a világrendszereket alkotó erők azt szét is rombolhatják; még kevésbbé a szellemi, az öntudatos, erkölcsi világ, melyet ereje önérzete oly könnyen ragad visszaélésre, annál könnyebben, minél nagyobb szabadsága; s ez

igazolja a protestans egyház igazán tragikai dogmáját a praedestinációról, mely szerint a teremő istenség, erkölcsi teremtményei egy részét a szabadsággal való visszaélésre, s azzal az örök megsemmisülésre végzetesen kárhoztatta.“

De ez a felfogás, a tragikait egy felől a teremő istenig, s másfelől az örök idő végetlenéig terjeszti ki. Nekünk elég: azt a küzdő s elbukó egyén physikai megsemmisüléseig terjesztenünk. Minden tragédia végén fel kell hogy lelkünkben hangozzék a szó, melynek Göthe, Faustja első részének végén, oly felséges kifejezést adott; a szenvedélyek megtisztultak, a bűn megbűnhődött, az erkölcsi világrend érvényre el van ismervé, s most a halál mindent kiengesztel; hiába látjuk szemeinkkel, hogy az áldozat meghalt, s hiába mondja realistikus szemléletünk, mint Mephistofeles! „Ő elveszett“ — lelkünk kiengesztelt érzése azt feleli reá, mit a felülről jövő hang: „Meg van mentve!“ („Sie ist gerichtet!“ — „Ist gerettet!“)

